

УДК 821.111:94

Герасименко Ю. А.,
аспірантка кафедри української літератури та компаративістики,
Бердянський державний педагогічний університет,
julyandreevna@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ ПАВЛА ПОЛУБОТКА В РОМАНІ “СПАДОК” АННИ ШЕВЧЕНКО

Анотація

Стаття присвячена трактуванню образу Павла Полуботка зарубіжними письменниками. Проведено детальний аналіз авторської інтерпретації історичної особистості в романі британської письменниці українського походження Анни Шевченко “Спадок”. Зроблено висновок, що письменниця поєднала у творі два традиційні сюжети зображення гетьмана.

Ключові слова: традиційний образ, сюжет, Павло Полуботок, історичний персонаж.

Summary

The article is devoted to image interpretation of Pavlo Polubotok by foreign writers. It was conducted a detailed analysis of the author's interpretation of a historical figure in the novel “Bequest” by Anna Shevchenko. It is concluded that the writer combined two traditional scenes of Hetman's image in the text.

Keywords: traditional image, plot, Pavlo Polubotok, historical character.

В історії України Павлові Полуботку належить особливе місце. Ставши гетьманом, він зумів протистояти натискові Петра I на автономію української держави, а загинувши в Петропавлівській фортеці за інтереси козацької України, зрівнявся за значимістю в очах українців з такими гетьманами як Богдан Хмельницький та Іван Мазепа. За словами М. Костомарова, у другій половині XIX століття портрет Павла Полуботка можна було побачити майже в кожній оселі українського селянства Лівобережної України [6].

З іменем Павла Полуботка пов'язана легенда про величезні скарби гетьмана, яка не залишає в спокої не лише українців, але й дослідників та літераторів зі всього світу. Це дає нам підстави вважати його образ традиційним. У літературі традиційні образи мають набір моральних та психологічних якостей, які дають змогу вирішити ситуацію, котра склалася, а традиційні сюжети зазвичай є певними моделями поведінки під час тих чи інших життєвих ситуацій. Як слушно зауважив О. Дерменджі, “у літературних долях традиційних персонажів сконцентровано матеріальне і духовне життя людства в його найістотніших виявах, складні та інколи трагічні пошуки істини й багатозначність навколишнього світу. Саме тому традиційні сюжети, які містять у собі комплекси загальнолюдських ідей та уявлень, завжди актуальні й тяжіють до осучаснення” [3, 9].

Прототипом традиційного образу може бути реальна особа, яка залишила помітний слід в історії та пов'язана із конкретною історичною подією, яка в результаті перетворилася на традиційний сюжет, котрий є невіддільним від образу. За словами А. Волкова, “літературної традиціоналізації зазнають ті ситуації, про які можна сказати: вперше або з найбільшою силою в історії (або і вперше, і з найбільшою силою)” [1, 7]. Образ гетьмана Павла Полуботка можна віднести до показових історичних образів, оскільки він став символом мученика та борця проти утисків України.

“Традиційні образи історичного походження, – за словами О. Кіт, – часто набувають відмінних ідеологічних або філософських тлумачень у творах різних авторів” [5, 249]. Різноманітні інтерпретації залежать від літератури-реципієнта, в межах якої відбувається звернення до такого традиційного образу. Це можна пояснити тим, що в традиційні образи історичного походження, за словами А. Волкова, “первісно закладені взаємовиключні оцінки, бо політика – завжди боротьба і єдність суперечностей і взаємовиключних поглядів” [1, 12]. Інтерпретація традиційного образу історичного походження не може проходити без урахування історичного відрізка, коли цей образ побутував, та його соціального середовища.

У більшості випадків традиційні сюжети і образи тісно пов'язані, проте їхнє співвідношення може бути різним. Це стосується й образу Павла Полуботка, оскільки його образ є ширшим за сюжет. Письменники у своїх творах використовують дві найбільш розповсюджені теми: 1) Павло Полуботок – патріот-мученик; 2) таємниця скарбів гетьмана.

Досить розробленим є сюжет про зустріч Павла Полуботка з Петром I у Петропавлівській фортеці, під час якої гетьман виступив незламним захисником України та свого народу. Про гетьмана-патріота згадували в своїх історичних розвідках П. Симоновський (“Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах” (1765)), Ж.-Б. Шерер (“Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії молодість” (1788)), “Історія Русів” (1810), Д. Бантиш-Каменський (“История Малой России” (1822)), М. Маркевич (“История Малороссии” (1842)), А. Рігельман (“Летописное повествование о Малой Руси”(1847)). Проте ці праці мають досить поверховий характер. Історики мало звертали увагу на зв'язок життя гетьмана з тогочасним становищем в суспільстві, подаючи суто його біографію.

Більш детально життя та діяльність Павла Полуботка описана у працях М. Костомарова (“Павел Полуботок” (1876)) та О. Лазаревського (“Павел Полуботок. Очерки з истории Малороссии XVIII века” (1880)). Дослідники проаналізували значення діяльності гетьмана для історії українського народу та зробили акцент на тому, що Павло Полуботок віддав життя за інтереси України. Викликає зацікавлення наукова

розвідка Ю. Мушкетика (“Павло Полуботок” (1990)), в котрій автор розглядає діяльність гетьмана з точки зору сучасності. В художній літературі образ Павла Полуботка як патріота-борця яскраво зображений в поемі “Павло Полуботок” (1860) С. Руданського та історичній трагедії К. Буревія “Павло Полуботок” (1928).

Не менш відомим є сюжет про скарби гетьмана Полуботка, які він нібито віддав у Ост-Індську кампанію для зберігання. Історія про його заповіт набула особливої актуальності на початку 1990-х років минулого сторіччя. Можна поставити під питання сам факт існування скарбу гетьмана, але не будемо забувати, що Павло Полуботок був заможною людиною. Він мав велику колекцією зброї, ікон та коштовностей, а також у нього були великі запаси золота. Посварившись з Іваном Мазепою, Павло Полуботок перейшов на бік російського царя Петра I. Проте після смерті гетьмана Скоропадського він став на захист суверенності України, що призвело до його арешту та конфіскації майна [2].

Незадовго до свого арешту Павло Полуботок передав на зберігання Банку Англії близько 200 тисяч золотих монет; пізніше виявилось, що частково своє золото гетьман заховав у Сумській і Чернігівській областях, а саме – у містах Глухів і Любеч. Згідно із заповітом Павла Полуботка в Банку Англії з XVIII століття зберігається скарб, який може отримати лише нащадок гетьмана за умов, що Україна стала незалежною державою [2].

Вперше українське суспільство почуло про скарби Павла Полуботка з вуст літератора – відомого поета В. Цибулька в 1990 році під час його виступу перед українською інтелігенцією у київському Будинку вчителя. Пізніше С. Плачинда піднімав цю тему на сторінках газети “Столиця”, а С. Цалик та П. Салігей опублікували своє дослідження роду Полуботка та нарахували близько 350 спадкоємців гетьмана. Легенда настільки зацікавила суспільство, що в 1993 році режисер В. Кастеллі зняв фільм за її мотивами – “Вперед, за скарбами гетьмана!”.

Нещодавно світ побачив український переклад роману “Спадок” Анни Шевченко, британської письменниці українського походження, який вона писала протягом 12 років. Авторка пропонує власну версію заплутаної історії про гетьманський скарб. У своєму романі Анна Шевченко вдало переплела два традиційні сюжети, пов’язані з образом Павла Полуботка. Появу роману письменниця пояснює так званім “українським голодом” у Європі. Вона наголошує, що існує багато публіцистичних творів та аналітики, проте немає достатньої кількості художніх текстів, присвячених Україні [7]. Зі слів авторки, бажання написати твір про історію України виникло не лише через зовнішні обставини. Найбільш впливовим імпульсом до написання роману був щоденник дідуса, Федора Шевченка, відомого дослідника української історії, котрий Анна отримала після його смерті від бабусі. Спогади

чоловіка справили на письменницю велике враження, вона навіть присвятила свій роман "Федору і Розі", тобто своїм дідові й бабусі [4].

Увагу відразу привертає назва роману, адже "bequest" має декілька значень: спадок, заповіт, посмертний дар та ін. Українському читачеві ця книга відома під назвою "Спадок", але зі слів сама авторка наголошує на тому, що "це "Дар". Тому що це "Дар", який дається як "Заповіт"". Я дуже довго думала, як це перекласти на українську мову, і перекласти дослівно не можна" [11].

Роман побудований за схемою – пошуки та віднайдення істини. Андрій, імовірний нащадок гетьмана Полуботка, звертається за юридичною допомогою до Кейт, англійського адвоката українського походження. Вивезення спадщини з країни може мати серйозні наслідки для Банку Англії, а також внаслідок отримання цінностей може порушитися баланс сил між Російською Федерацією та Україною, тому дії Кейт привертають увагу спецслужб.

Авторка змальовує різноманітні подорожі, пригоди та перипетії, що зустрічаються на шляху головних персонажів твору. Дія роману відбувається у Великій Британії, Росії, Аргентині та Україні. Письменниця проводить читача через складні механізми відстеження архівної документації; факт і вимисел у романі ретельно переплетені: легенда існування козацького скарбу, факти попередніх спроб членів сім'ї Полуботка претендувати на козацьке золото, історія репресій з боку радянської влади по відношенню до реальних членів сім'ї автора, приватні щоденники, архівні документи тощо.

За словами М. Шевчук, традиційний сюжет механічно не переноситься у інокультурне середовище, оскільки кожен автор навіть несвідомо адаптує сюжет до своєї культури [10, 3]. Кожен традиційний сюжет має зразок, на який він опирається. Автор трансформує цей первинний сюжет, проте існує ряд характеристик, які не можна змінювати, оскільки вони потрібні для його ідентифікації. Найголовнішою незмінною характеристикою, за словами М. Шевчук, є прив'язаність до "національно-історичних координат" [10, 9]. Дослідниця акцентує увагу на тому, що похідні сюжети не втрачають зв'язок із культурою сюжету-зразка, вони мають певний національний код та прив'язані до історії народу, культуру якого вони представляють [100, 10].

Для того, щоб традиційний сюжет увійшов у новий контекст, автор повинен добре його осмислити та адаптувати. Кожне національно-історичне середовище має свої особливості, тому потрібно створити специфічні умови для входження нового сюжету в інокультурне середовище, іншими словами, його потрібно "націоналізувати" [10, 10]. "Націоналізація – це прояв певних національно-специфічних чинників в процесі адаптації традиційних сюжетів у новому культурно-історичному середовищі, що призводить до зміни структурно-семантичних,

функціональних і психо-поведінкових параметрів традиційного матеріалу, до заміщення його мотиваційно-ціннісних домінант і трансформації змісту” [10, 10].

Для вдалої адаптації традиційного сюжету до інокультурної літератури автор повинен проаналізувати та обрати найбільш підходящий сюжет, оскільки не всі теми та сюжети добре сприймаються тим чи іншим народом. Обраний сюжетний матеріал потрібно трансформувати згідно з особливостями психології та ментальності окремого народу, пристосувати його до проявів національного світорозуміння та національного світогляду. Саме тому з першого погляду може здатися, що “Спадок” – це лише детектив, проте його без вагань можна назвати історичним романом. За словами авторки, вона навмисно обрала такий стиль, щоб привернути увагу вибагливого іноземного читача, оскільки британці не дуже любляють читати твори про історію [7].

Сюжет роману досить вдало розроблений та продуманий, оскільки сам Павло Полуботок фігурує в творі лише декілька разів, але всі події зав’язані навколо його вчинку. Авторка показує нам нащадків гетьмана, котрі прагнуть забрати золото, але ж сама вона наголошує на тому, що ні, Андрій, ні Кейт, ні хто-небудь інший не є головними героями. Головною героїнею роману виступає історія [11]. Щодо образу Кейт, то дівчина – це алегорія України. Це яскраво видно зі слів самої героїні та її бабусі, коли вона дізнається про своє справжнє походження (“Як історія Полуботків може бути *твоєю* історією? І *моєю*?”, “Сховай її, Кейт, – сказала тоді бабуся мені українською мовою і зітхнула. Яке підходяще слово – “ховати”. Вся історія моєї країни ховається. ... Сховати, приховати, схоронити від ворогів. Прийшла твоя черга, Кейт. Сховай це як слід” [9, 320]). Україна стала незалежною державою, проте вона все ще зазнає утисків з боку Росії, тому “спадок” потрібно берегти від ворогів до того часу, коли народ стане готовим прийняти його.

Герої роману постійно шукають розгадку таємниці про скарб гетьмана. Для українців це досить відома історія, проте твір писався для британців, котрі повинні зрозуміти, для чого потрібно було забирати значний капітал зі своєї держави та передавати його на зберігання саме в банк їхньої країни. Авторка пояснює таке рішення гетьмана Полуботка тим, що в той момент не було підходящої людини, котра могла б вдало та правильно розпорядитися грошима, і в той же час Петро I прагнув отримати кошти, оскільки вважав їх, як і український народ, своєю власністю. Анна Шевченко показує зустріч гетьмана із царем не лише для того, щоб показати читачеві патріотизм та силу волі першого, але для того, щоб пролити світло на справжні наміри Петра I (“Я тільки хочу, щоб ти пояснив, куди зникли всі козацькі трофеї. Куди поділося золото? Тебе ж обрали скарбничим за твою чесність” [9, 145]).

Павло Полуботок був надзвичайно розумною людиною, саме тому він обрав далеку Англію для зберігання грошей. Потрібна була надійна країна, котра не втратила б своєї незалежності та не злякалася б утисків з боку Росії. Також гетьман розумів, що доки Україна не стане незалежною, не можна повертати гроші, оскільки влада буде належати не українцям і кошти перейдуть до рук іншого народу ("Моя остання воля полягає в тому, що жоден з призначених спадкоємців не має права вимагати ні самого капіталу, ні відсотків за цим заповітом, допоки Україна не стане незалежною державою. А ще моя воля в тому, що тоді мої повірені й нащадки або нащадок матимуть право отримати всю суму повністю. Але задля більшої надійності уважаю за надійне покластися на думку Правління банку стосовно розміщення основного капіталу" [9, 111]). Гетьман довіряє іноземцям та покладається на їхній розсуд замість того, щоб заховати гроші в Україні. Він не може нікому довіритися, його народ заблукав та зневірився, цей народ вже не зможе вивільнитися від рабства, саме тому потрібно перечекаати.

Авторка не оминає в творі традиційний сюжет про Полуботка-патріота. Вона подає архівні документи, з яких читач дізнається про тортури, через які гетьманові довелося пройти, та про розмову Павла Полуботка з царем Петром I в Петропавлівській фортеці ("В'язень Павло Полуботок, український козацький полковник, смертельно хворий. Його вже причастив священник. Тринадцять місяців прискіпливих допитів у горезвісній таємній канцелярії та безнастанні тортури крижаної вологої камери підірвали його здоров'я. вартовий краєм вуха чув, що вирок не винесений, о козак не винен у зраді..." [9, 143], "Крізь нещільно причинені двері Єфрем бачить старого козака. Землисто-жовта, зів'яла шкіра його обличчя обвисає на вилицях, з напіврозтуленого рота тече слина, – полковник уже здається мерцем. Єдина ознака життя – хрипке, зі свистом дихання" [9, 144]).

Гетьман хворий та немічний, проте він не здається, його розум ясний як ніколи, а наміри незмінні. Павло Полуботок знаходить в собі сили для того, щоб хоча б словесно, але протистояти цареві, він намагається встати, щоб Петро I не міг дивитися на нього з висоти свого зросту, хоче бути рівним йому ("Даремно прийшов ти сюди, царю Петре, – з видимим зусиллям козацький полковник силиться підвестися з нар. Він і досі воїн, він має стояти у присутності свого суверена" [9, 144], "...ти завжди вважав богом себе. Мій народ віддав тобі стільки життів, а ти все береш, береш і береш; ми б і раді були давати, якби нас сприймали, як рівних, а не як холопів. Ми повірили у тебе, обожнювали тебе, а натомість отримували тільки образи й незліченні нещастя. Моє останнє слово до тебе таке – народом легше правити за допомогою любові, а не страху. Тобі недовго лишилося царювати, злоба у твоєму серці не гідна християнського монарха. Ми з тобою обидва християни, ми

скоро постанемо перед лицем Бога, як Петро і Павло у Біблії. Моя душа чекатиме тебе на небесах сорок днів – і ми удвох постанемо перед судом Всевишнього” [9, 145]). Авторка навмисне змальовує козака таким німецьким, цим вона хотіла показати, що український народ можна здолати фізично, проте його не можна побороти духовно.

Цар не має ніякого співчуття до гетьмана, він прагне лише отримати гроші та перекласти вину на Павла Полуботка, навіть знаючи, що гетьман вмирає, цар не полишає нагоди повчати його та стояти на тому, що український народ не має рації, вимагаючи для себе свободи та більше прав (“Я ніколи не хотів, щоб справа зайшла так далеко, Павле... – (Єфрем дивується, почувши в голосі імператора нотки вибачення). – Але у мене не лишилося вибору, коли ти зі своїми друзями-зрадниками з’явився до мене з тією сміховинною петицією. Яка зухвалість – просити більше незалежності і якісь жалюгідні привілеї та ще й звинувачувати імператора в несправедливості до власних підданих!” [9, 145]). Цікавим є завершення зустрічі царя та гетьмана, оскільки перший вбив другого (“...імператор б’є старого Павла головою об вологу, слизьку кам’яну стіну” [9, 145]). Авторка показала нам цю картину, щоб ми зрозуміли: Петро I не зупиниться ні перед чим заради досягнення своєї мети.

Проаналізувавши роман Анни Шевченко “Спадок”, можна зробити висновок, що письменниця поєднала в творі два традиційні сюжети про гетьмана Полуботка. Попри велику кількість вимислу в романі, авторка намагалася відтворити багато справжніх історичних моментів. Отже, образ Павла Полуботка та невід’ємні від нього сюжети належать до активних традиційних структур, оскільки вони постійно функціонують в літературі та мистецтві, зазнаючи при цьому деяких змістових або формальних змін, в залежності від вимог, які перед ними ставить час та особливості культури сприймаючої сторони. Вони постійно доповнюються реаліями реципієнтів, підлаштовуються під їх проблеми та вподобання, проте залишаються постійно впізнаваними. Попри значну кількість історичних розвідок про гетьмана, його образ в художній літературі хоча й менш розповсюджений, проте присутній. Ми вважаємо, що образ Павла Полуботка ще не один раз буде виникати в літературі та зазнавати змін як на формальному, так і на змістовому рівнях, оскільки він є вкрай суперечливим та цікавим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков А. Р. Традиційні сюжети та образи (деякі питання теорії) / Р. А. Волков // Питання літературознавства : наук. зб. – Чернівці : Рута, 1995. – Вип. 2. – С. 3–15.
2. Горобець В. Павло Полуботок / В. Горобець. – Київ, 2009. – 64 с.
3. Дерменджі О. Трансформації сюжетів та образів у художній літературі (на матеріалі творів про Роксолану) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 “Порівняльне літературознавство” / О. Дерменджі. – К., 2005. – 199 с.

4. Жлуктенко Н. Українська складова в новому історичному британському романі: "Спадок" Анни Шевченко / Н. Жлуктенко // Літературознавчі студії. – 2013. – Вип. 40 (1). – С. 285–292.
5. Кіт О. Трансформація Традиційного образу історичного походження в європейській літературі (до питання про особливості прочитання образу Жанни д'Арк) / О. Кіт // Іноземна філологія. – 2013 – Вип. 125. – С. 247–255.
6. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Памятники исторической мысли Украины / Н. И. Костомаров. – К. : Издательство при КГУ, 1990. – 736 с.
7. Славінська І. Анна Шевченко: Іти вперед і не озиратися на історичну пам'ять : [інтерв'ю] [Електронний ресурс] / І. Славінська. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2014/09/8/179940/>
8. Франчук М. Традиційні сюжети в сучасному літературознавстві: до проблеми термінології / М. Франчук // Житомирські літературознавчі студії. – 2013. – Вип. 7. – С. 152–157.
9. Шевченко А. Спадок / А. Шевченко ; [пер. з англ. Т. Некряч]. – К. : Нора-Друк, 2013. – 328 с.
10. Шевчук М. Національно-специфічні засади обробки традиційних сюжетів (на матеріалі творчості Лесі Українки) : автореферат дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.06 "Теорія літератури" / М. Шевчук. – К., 2001. – 18 с.
11. "Bequest": історія – небезпечний ворог [Електронний ресурс] // BBC Україна. – 2010. – 15 січня. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/01/100115_shevchenko_ie_it.

Стаття надійшла до редакції 1 листопада 2017 року